

„Nini!”
Tanulmányok a velünk élő
Kulcsár Péter tiszteletére

Szerkesztette:
Kasza Péter – Nagy Gábor

Miskolci Egyetemi Kiadó
2026

© 2026 Szerzők
© 2026 Miskolci Egyetemi Kiadó
© 2026 Országos Széchényi Könyvtár

ISBN 978-615-6835-25-3

IDŐSB BETHLEN ISTVÁN, PALLAS KÉSEI IVADÉKA?

MONOK ISTVÁN

A 17. század első harmadának két eseménye külön is elgondolkodtató akkor, amikor elszörnyedve nézzük napjaink politikusainak hatalomhoz való ragaszkodását, minden ügy – bizony, a nemzeti ügy is – hatalomtechnikává történő aljasítását. Rákóczi Zsigmond (1544–1608), aki a köznemességből az erdélyi fejedelmi trónig emelkedett (1607. február 12.–1608. március 5.), miután ennek megtartásáért Báthory Gáborral (1589–1613) harcolni kellett volna, emberéleteket áldozni, akkor ezt írta Forgách Zsigmondnak (1560–1621, aki ekkor, 1607. augusztus 27-én, országbíró):

„Az én részemről az erdélyi vajdaságért csak egy tyúknak sem leszen bántódása”¹

– és lemondott.

Idősebb Bethlen István (1582–1648), aki Rákóczi Györgyöt (1593–1648) hívta Erdély fejedelmének (maga helyett), de közben őt magát választották meg a tisztségre (1630. szeptember 28. – 1630. november 26),² a topai egyességben mondott le Rákóczi javára. Ahogy később, 1636. január 12-én írja, emlékezvén arra, hogy őt törvényesen választották fejedelemnek:

„Ez alatt a mostani Fejedelem ő kegyelme, pataki házából Erdélyi Fejedelemségre indult volna, és azután egy néhány úttal ő kegyelme engem megtalált volna, kérvén azon, hogy a keresztyén vérontásnak eltávoztatásáért cedálnék ő kegyelme kívánságának, utoljára pedig Topa nevű faluban, mikor egymással megegyeztünk volna, és Kassai István és Gelei István Uraimék volnának közöttünk Mediátorok... De mikor utoljára a keresztyén vérontásnak s magam gyermekeim veszedelmeknek eltávoztatására és közönséges jóra való reménységre nézve megegyeztünk is, s a veszedelemben ő kegyelmét nem hagytam, és ő kegyelme maga szabad akaratajából való Oblátiót e két becsületes személy által offerálta volna...”³

Majd elállt a tróntól.

A szakírók Szilágyi Sándortól⁴ Kármán Gáborig⁵ sokféle okot említenek, miért is tette, annál is inkább, mert 1636-ban kísérletet tett a hatalom visszaszerzésére (vagyis inkább tényleges megszerzésére). Topán a hivatalos tárgyalásokon kívül elhangoztak ígéretek is a felek részéről. A történelmi tények azt mutatják, hogy a fejedelemségre választott I. Rákóczi György nem sokáig őrizte a békességet a Bethlenekkel, hiszen a család nagy politikai reménysége, ifj. Bethlen István (szül. 1606)

¹ HANGAY 1987, 191.

² SZILÁGYI 1866, II. kötet, 170–171. id. Bethlen István, Erdély kormányzójaként Sárospatakra küldte fiát, ifj. Bethlen Istvánt és vejét, Zólyomi Dávidot, hogy Rákóczi Györggyel tárgyaljanak, hívják be Erdélybe fejedelemségre. Vö. LUKINICH 1910, 7–8.

³ SZILÁGYI 1856, 239.

⁴ SZILÁGYI 1866, II. kötet, 172.

⁵ KÁRMÁN 2017, 225.; KÁRMÁN 2021, 470.

1633. március 24-i temetéséről távozó sógort, Zólyomi Dávidot (1600–1649) 1633. április 4-én tartóztatták le, és halálág nem is szabadult Kővárból.⁶ Idősebb Bethlen István Ecsed várából szervezkedett kiszabadításáért, és saját érdekeiért,⁷ és írta leveleit úgy a Magyar Királyság, mint Erdély ismert politikusainak, illetve a fejedelem környezete tagjainak. Kornis Zsigmondnak (1578 k.–1648), Rákóczi egyik fő hadvezérének 1634. július 21-én magyarázkodik, hogy ő semmit sem tesz a fejedelem ellen, csak ő se felejtse el azt, amit neki és gyermekeinek ígért. 1634. augusztus 24-én már részletesen elmondja Kornisnak a sérelmeit, azokat, amelyek az ő vagyonát, a lányáét, a vejéét, és (Péter) fiáét érték a fejedelem részéről.

„A miképen Topán assecurált vala ő kegyelme, hogy minden jószágimban magamat, gyermekimet megtart, ezután is ő kegyelme tartaná abbeli reversalisához magát.”⁸

Cáfolja a vádak, hogy a felső-magyarországi főkapitánnyal, a budai pasával, vagy éppen a császárral a fejedelem, illetve Erdély ellen szövetkezne. Ezt követően 1636. január 12-én – a már idézett – kiáltványban fordult Erdély rendjeihez, megkísérelte megszerezni a fejedelmi trónt.⁹ Nyolc év múlva végrendelkezett. Fia, Bethlen Péter ekkor még élt, de az apa ő is túlélte. 1644. augusztus 27-i végrendeletének egy része kiadott,¹⁰ több másolatban is fennmaradt.¹¹ A halálára készülő főúr – nem tudván, hogy fejedelme is meghal abban az évben, mint ő maga –, gyermekét (Péter), leányát (Kata) és unokáját, a kővári tömlöcben sínylődő Zólyomi Dávidnak fiát, Zólyomi Miklóst (1635–1671) bízta Rákóczi gondjaira. Az indoklása, a végrendelet szövege szerint biblikus, keresztényi, ám olyan érveket is felhoz, ami bizonyítja, hogy a kutatók figyelme a korszak újsztoikus szellemisége iránt nem indokolatlan.

„Kegyelmedet pedig szegeny hazanknak Nemzetünknek Erdely Orszaganak valasztot Fejedelme Tekentetes Nagysagos es Meltosagos Eöregbhik Rakoczy Gyorgy Uram fiam, Isten eö Szent Fölsige utan mindeneknek elöte követem Kegyelmed nekem megh boczasson ha mitt vittem Kegyelmed ellen, mivel en tiszta szibü regen megh boczatotam Kegyelmednek az en szivemben. Annal fölött az minden eözvegyeknek s arvaknak kiknek attyok es tuttoruk gondviselese utan ayanlom az szegeny maradikimat es minden hozzam tartozando jambor szolgaimat az Kegyelmed Meltosagos Fejedelmi oltalma ala, kitt az Ur Isten maga kepeben alatott ez Meltosagos hivatalban, melyben legh közeleb az Kegiesigh által iarulhatnak minden Keresztény Fejedelmek az Ur Istenhez, kinek kepet viselik ez vilagbon. Kirem szeretettel es nagy bizodalommal Kegyelmes oltalma ala eöket minden haborgatojok ellen fejenkint mint fiamat leanjomat (mivel legh gyamoltalanab alapottal Zoliomine leanyom vagyon, arva fiaval Zoliomi Miklossal együt, Betthlen Kata leanyamat Kegyelmed visellje elötö, hogy ez menivel Miltosagosb az Istennek paranczolattya es Törvenye ez vilaghi el mulando törven-

⁶ SZILÁGYI 1866, 2. kötet, 178–179.; LUKINICH 1910, 20–22.

⁷ Részletes bemutatása ennek LUKINICH 1910, 22–33.

⁸ LUKINICH 1910, függelék 5–8.

⁹ SZILÁGYI 1856; LUKINICH 1910.

¹⁰ RADVÁNSZKY 1879, III. kötet, 277–304. Hibás, 1646-os dátummal. Péter, a fia ekkor már halott volt, vagyis nem rendelkezett volna a javára is.

¹¹ Például: MNL OL P 422 Keglevich család Levéltára, VI. fiók, 5. csomó.

jeknel annival kötelesebbekis vagyunk lelkünk eösmertiben arra hogy az Istennek parancsolatyához tarcsuk inkább magunkat, hogy sem ez Vilagi külső Törvényekhez es Vegezissekhez. Az Isten penigh maga nyilván parancsolja hogy az Fjak az ő Atyok Vetkiert ne büntessik. Kegyelmed ezeket kegyessen szeme előtt viselven ha nyavolas Zolomi David vitet, kiert mi Vilagh példajaert es viseli az büntetist, az maradékít ne büntesse ilyen szörnyü büntetessel...”¹²

A végrendelet szellemisége, amikor a végrendelkező általánosabb erkölcsi kötelezettségeket fogalmaz meg a maga, vagy más számára, tehát inkább biblikus, mint bármilyen erkölcsfilozófiát követő. A „szegény község” gondjainak figyelembevételére int, a józansággal, a tökéletességgel, az igazságossággal, az életvitel tisztaságával kell eljutnunk az üdvösségre. Ugyanakkor a fejedelmektől, a hatalmasoktól (főuraktól) általánosságban elvárt viselkedésformákra tett utalásai már általánosabb olvasottságra utalnak. A Biblia olvasását szívügynek tekintí, a végrendeletében külön megemlékezik a készülő váradi bibliáról, azt támogatja, méghozzá komoly összeggel, 500 arannyal. Annyit köt ki mindösszesen, hogy ha elkészül:

„Nem is kívánom azokban az könyvekben hozzám tartozandók számára többet, hanem fiamnak, Rédei Ferencz uramnak, megint Bethlen Péternek, 3 leányomnak és lányim után való fiaimnak, unokáimnak, Horváth János uramnak, Pápai István uramnak mindeniknek egy-egy bibliát adatni, az többit az egyházi rendnek, kiváltképpen megfogyatkozott állapotunak Isten nevében adják; adjanak ki annyit, az mennyi az öt száz arany után illenék.”¹³

Id. Bethlen István könyveiről keveset tudunk. Ismert, tulajdonában volt egy kézíratos másolat Czobor Mihály (1575–1616) *Charicleia* (Héliodórosz) fordításáról.¹⁴ Ecsedről, Geleji Katona Istvánnak (1589–1649) 1634. augusztus 25-én írt levelét ezzel kezdi:

„Én csak most értettem Uram, hogy az szegény idvezült Maxai Péter uram nekem könyvei körül egy falka könyvet hagyott volt, melyek Fejérvári mester uramnál volnának, kegyelmedet azért akarám szeretettel requirálni, testamentomának continentiája szerint az kiket nekem hagyott, azokat mester urammal adassa Kecskeméti uramnak karkai¹⁵ prédikátorunknak kezéhez, catalogus szerint quietantiat vevén róla Kecskeméti uramtól, mely quietantiat kegyelmed küldené kezemhez is kegyelmed, hogy én is az szerint vehetném kezemhez az köny-

¹² RADVÁNSZKY 1879, III. kötet, 281. – A kiadó itt modernizálta a végrendelet nyelvi állapotát, és úgy közölte.

¹³ RADVÁNSZKY 1879, III. kötet, 280.

¹⁴ LASKAI – TARNÓC 1970, 24. A *Sorsüldözött szerelmesei* szövegét Czobor egy német fordításból ültette át magyarra.

¹⁵ Sipos Gábor szerint szinte bizonyos, hogy Boroskrakkó (Cricău, Krakau) Fehér megyei községről van szó, amelyet a korban Karko alakban ismertek. Nem tudjuk azonban, hogy Kecskeméti K. Gergely itt lelkész lett volna. Ő ismert, mint id. Bethlen István környezetének a tagja, vízaknai lelkész volt 1647-ben biztosan. Bethlen Gábor alumnusaként Franekerben tanult, közvetítője volt id. Bethlen István és fia, Bethlen Péter közti levelezésnek, amikor utóbbi a Németalföldön tanult (MONOK 1990, 198.; WIX – VÁSÁRHELYI 2008, 411.). Lehet, hogy 1634-ben Gyulafehérvárt tartózkodott.

veket Kecskeméti uramtól, a mely kegyelmed fáradságát megszolgálom kegyelmednek, mint uramnak s atyámfjának.”¹⁶

Nem egészen világos a szakirodalom alapján, hogy ki lehet ez a Maksai Péter.¹⁷ Trócsányi Zsolt kettő Maksait ismer a 17. század első feléből, Balázst, aki a fejedelmi tábla ülnöke (1611–1647),¹⁸ illetve Istvánt, aki a kisebb kancellária írnoka volt (1631–1633).¹⁹ A 19. század második felében Ábel Jenő még látott egy Kölnben, 1589-ben kiadott könyvet,²⁰ amelyben Maksai Balázs 1611-ből származó tulajdonosi bejegyzése szerepelt, és egy feljegyzés 1618-ból a következő címmel:

„Catalogus librorum Blasii B. Maxai Claudiopolitani Anno Domini 1618 26 Junii ad Stephanum Bethlen serviendi gratia venientis apud Matthiam Keökezi fratrem charissimum relictorum”²¹

Nehéz elképzelni, hogy nem ugyanazokról a könyvekről van szó, mint amiket id. Bethlen István 1634-ben kér, hogy Geleji Katona István küldesse el neki. Ezek szerint ezek hosszú ideig nem jutottak el a címzetthez, és talán ő maga tévesztette el a keresztnévet Balázs helyett Péterre emlékezvén. A késés magyarázható azzal is, hogy Csíksomlyóról (Kőkezi Mátyástól) kellett volna a könyveknek egyszer Gyulaféhérvárra, onnan Ecsedre kerülniük.

A könyvjegyzék 18 tételben említ 22 könyvet, a 23. maga a hordozó kötet. Kilenc iskolai könyv (grammatica, dialectica, logica, prosodia), mindegyik 16. századi szerző. Egy Újszövetség, a többi 13 ókori auktor 16. századi kiadásban. Kettő Arisztotelész (logica és physica), kettő Cicero (beszédek és a litterae familiares), Arisztophanész, kettő történelem, a többi költészet. Színvonalas iskolai könyvanyag, egy három művet tartalmazó kézirattal köztük. Ha a könyvek el is jutottak id. Bethlen Istvánhoz 1634-ben, vélhetően nem ezeket forgatta időskorában, vagy éppen a harcolt közepette.

Id. Bethlen István értelmiségi környezete azonban az alapos humanista nyelvi felkészülésen túli ismeretekre is utal. Önmagában két fia iskoláztatása körül számos hazai és külföldi értelmiséggel került kapcsolatba, akkor is, ha jelentős részben a fejedelem Bethlen Gábor irányította az ifjak neveltetését.²² Neki magának, fiának is számottevő alumnusi köre volt, felesége (Csáki Krisztina) ugyancsak patrónaként is ismert.²³ Közülük emeljünk ki néhány, a 17. század eleji magyar újsztoicizmus his-

¹⁶ LUKINICH 1910, függelék 9.

¹⁷ HODOR 1837, 172–175. bemutat több Maksait, de Pétert nem.

¹⁸ TRÓCSÁNYI 1980, 360–361.

¹⁹ TRÓCSÁNYI 1980, 193.

²⁰ DE TOLEDO, Francisco (1532–1596) S. J.: *Commentaria ... in universam Aristotelis logicam*. Köln, Gottfried von Kempen, 1589 (VD16 A 3370).

²¹ MONOK – NÉMETH – VARGA 1994, 13.

²² LUKINICH 1911; LUKINICH 1911a; LUKINICH 1926; MONOK 1989; MONOK 1989a; GÖMÖRI 1989; VÁSÁRHELYI 1991; KRUPPA – MONOK 2009; MONOK 2009; MONOK 2018.

²³ HELTAI 1982, 261–262.

tóriájában maguknak joggal helyet kérő személyt. Kezdem Czeglédi Jánossal (†1639),²⁴ akiről, bár Keserű Bálint kijelölte a helyét a magyar késő humanizmus értelmiségi körében,²⁵ keveset tudunk. Barlay Ödön Szabolcs már 1981-ben felhívta a figyelmet arra, hogy nem egyszerűen újsztoikus érdeklődésű volt, de személyes kapcsolatai Thomas Segetig (1569–1627) vezettek, aki az itáliai, a közép-európai és a németalföldi humanizmus közti szellemi cserét személyében is megtestesíti.²⁶ Czeglédi János nevelője volt Báthory Gábornak, annak ifjúságában. Ahogy Czeglédi a tanítvány halála utáni kései temetésén mondta,

„az Boldogh Emleketű Bathori Istvan Vrunck Lengyel országhbol ki hozatá, s nékem kezembe ada hogy tanicsám...”

Nem tudjuk kinek a hatására határozta el Bethlen Gábor, hogy sok évvel a gyilkosság és szolennális temetés nélküli elföldelés után valódi fejedelmi megemlékezést engedjen elődjének. Bár a Futó György által említett²⁷ körülményekből sejthető, hogy az őt is körülvevő értelmiségiek hatása alatt cselekedett. Futó idézi Czeglédi beszédének sztoikus hitvallásszerű kezdetét:

„Vanitas vanitatis et omnia vanitas. ... Ha vagion valami oly dologh az meli az embert ettől ez vilagtul elidegeniti, es az mas vilagi dolgoknak szeretetire fel indithattya bizoniara ez az eggik, hógi ez vilagh hiusagh es változas ala vagion vettetven es hogi ennek ez vilagnak, égiczer minden kevansagival egietemben el kel mulni.”

Bethlen Gábor jelenlétében hosszan sorolta a léha uralkodó rossz tulajdonságait, majd rátért a jónak tarthatókra is. Ezután teszi fel a kérdést:

„Ki tudgya ennek utanna is allapattya mi lött volna?”²⁸ Noh ottan többet nem szolok, hanem a Conclusiora megyek. ... Ámaz Seneca mondasa, mikoron így szoll: Cui libet, quod cuiquam: áz az mi idejen válákin megh eset, masonnis mégh eshetik az.”²⁹

Azt hiszem ez a sztoikus intés ismételtetése ma is szükséges volna sok politikus jelenlétében, ha lenne olyan értelmiségi személyiség, mint 1621-ben Czeglédi János volt. Ő volt az id. Bethlen István fia, Péter, külföldre indulása előtti istentisztelet lelkésze is.³⁰

²⁴ HELTAI 1982, 268–269.; WIX – VÁSÁRHELYI 2008, 166.

²⁵ KESERŰ 1968, 12–16.; újra kiadva: KESERŰ 2023, 26–33.

²⁶ BARLAY 1981, 217–220. Az általa is elemzett *album amicorum* teljes kiadása: GATTEI 2013. Barlay rámutat arra, hogy Czeglédi János Rimayval való barátsága is erősítette utóbbi szellemi attitűdjét.

²⁷ FUTÓ 1978.

²⁸ Mármint Báthory Gáboré.

²⁹ *Néhai felseges Bathori Gabornak ... testenek el takaritasakor ... Anno 1621. 21. Sept.* Alvinczi Péter Cassai és Czeglédi János Ecsedi Praedikátorok által tölt intések, Gyulaférvár, 1628 (RMNy 1406).

³⁰ KECSKEMÉTI K. Gergely: *Ulysses Pannonicus*. Franeker, 1626 (RMK III. 1397), 25–26.

Az öreg Bethlen István környezetében élt újsztoikus szellemiséget ismerők közül kiemelkedik Laskai János (1605?–1657 után).³¹ Az ő munkásságát számos elemző tanulmány tárgyalta, ezek tanulságait a Lipsius-fordítások kritikai kiadása is összefoglalta.³² A németalföldi bölcshöz való viszonyát ez után Hargittay Emil vizsgálta,³³ ám igaza van Smrcz Ádámnak, hogy a fordítás szemléletét, vagyis Laskainak Lipsiushoz való szellemi viszonyulását az újsztoicizmus magyar befogadástörténete szempontjából kevesen elemezték alaposan.³⁴ Id. Bethlen István 1636 utáni viselkedése, mozgástere megítélése szempontjából – és ez bizonyára hangulatát és világlátását is befolyásolta – Laskai Lipsius-fordítása kiadástörténete is tanulságos, még konkrétan Madarász György eperjesi kereskedő szerepe a történetben. Talán mondható, hogy természetes lett volna, ha Laskai mindkettő³⁵ fordítását id. Bethlen Istvánnak ajánlja nyomtatásban. Madarász Kármán Gábor forrásai szerint ingapolitikát valósított meg id. Bethlen István és I. Rákóczi György fegyveres összeesküvése idején,³⁶ utóbbi figyeltette Madarászt és Laskait is, egyik jószágigazgatójával Debreczeni Tamással.³⁷ Ő nem pusztán egy kialakuló gazdasági értelmiségi réteg szempontjából érdekes, hanem abból a szempontból is, hogy az egyes értelmiségi szerepekben mit engedtek, engedhettek meg maguknak az egyes szereplők az urukkal szemben, az ő cselekedetei kapcsán.³⁸ Laskai tehát vélhetően Debreczeni szerint is elment a határig, és az ajánlásokkal visszalépett, nem id. Bethlen Istvánnak, de nem is a fejedelemnek ajánlotta munkáját, hanem Madarásznak. Előbbi ezt a tényt vélhetően melankolikus tudomásul vette. Olyan hangulattal, amelyet Johann Joachim Rusdorf – aki levelezett a Bethlen család több tagjával³⁹ – műve alapján készült, a magyar *Sebes agynak késő sisak* is megjelenít. A Brandenburgi Katalin (1602–1644/49), id. Bethlen István és I. Rákóczi György hatalmi viaskodása idején (1630 körül) keletkezett magyar fordítás szerzőjét Komlovszki Tibor⁴⁰ Prágai Andrással azonosította, az alpművet (amelyből fordították) Fazakas Sándor és Juhász Le-

³¹ WIX – VÁSÁRHELYI 2008, 478. – az azonos nevéek közt a 4.

³² LASKAI – TARNÓC 1970, 13–61.

³³ HARGITTAY 1996.

³⁴ SMRCZ 2024.

³⁵ RMNy 1867, Madarász Györgynek ajánlotta; RMNy 1876, Vay Péternek ajánlotta.

³⁶ KÁRMÁN 2017, 225–229.

³⁷ Életéről lásd MAKKAI 1954, 668., az 1636-os „megfigyelésben” betöltött szerepéről KÁRMÁN 2017, 225.

³⁸ 1638-ban, a *dési complanatio* kibocsátása kapcsán például Debreczeni ezt írta a fejedelemnek: „Az Sidosok dolga elseoben nekem kegielmes uram nem tetszik vala, de touab gondolkoduan ugi veom ezemben, hogj az recepta Religiokon kiweol valo secta volt, teob sok dicziretes es emlekezetes viselt dolgajj keozeot Nagisagodnak ezis megh marad io emlekezetere Nagisagodnak, nem io volt volna touabb szenvedni mert el selesedet volna, megh Nierheti Istennek lelkeket, Nagisagod kegielmes dispositioia zarent csak had saniarodgianak, de nem lenne jo ha fejek el talalna menni...” (1638. július 22. MNL OL E 190 Archivum Familiae Rákóczi, 8/a. csomó, Fol. 74–75.)

³⁹ VÁSÁRHELYI 1991.

⁴⁰ KOMLOVSZKI 1966.

vente.⁴¹ Számunkra azonban most nem filológiai részletek az érdekesek, hanem az, ahogy Bene Sándor felteszi a kérdést:⁴² hogyan épült bele a mű a korszak politikai kultúrájának hétköznapijaiba, a politikai beszédmódba.⁴³ Összegzi a kulcsszavakat: „A lipsiusi amicitia-eszmény tehát, vallásos meggyőződéssel telítődve, a hatalmi érdekekkel, az erkölcsi államrezonnal szembenálló, alternatív politikai ideált alapozza meg...”⁴⁴ Ennek alapján a *Sebes agynak késő sisak fordítója* akár Laskai János is lehetett volna.⁴⁵ Ám ahogy láttuk, id. Bethlen István is biblikus érvelést fogalmaz meg lényegében a sztoikus filozófia szókészletéből vett argumentáció helyett, úgy Bene Sándor elemzésében rámutat az olyan alapokra, amelyet az irenicum, a frigye-teológia, a kálvinista ortodoxia jelent ebben a diszkurzusban⁴⁶ (és így már valóban lehet a fordító Prágai András).

Az újsztoikus gondolkodás magyar recepciójának történetében több generációról beszél a szakirodalom⁴⁷ – Koppay György,⁴⁸ Forgách Mihály,⁴⁹ Kátai Mihály,⁵⁰ Johann Bock,⁵¹ Rimay János,⁵² illetve Révay Péter,⁵³ Balthasar Frisowitz,⁵⁴ Laskai János,⁵⁵

⁴¹ FAZAKAS – JUHÁSZ 2004; FAZAKAS – JUHÁSZ 2010.

⁴² BENE 2019.

⁴³ A régibb szakirodalom is sokszor utal erre a szempontra: VARGHA 1942; WITTMAN 1957; KLANICZAY 1987; KLANICZAY 1987a; KLANICZAY 2001; HARGITTAY 2001; PAPY 2006; ÁCS 2007.

⁴⁴ BENE 2019, 343–344.

⁴⁵ Laskai mellett szól „... a magyar deák az öreg Bethlen István belső embere volt... Bethlen kapcsolatának megromlása Rákóczi Györggyel sokkal természetesebb magyarázat volna Rákóczi György kimaradására a *Sisakból...*”, mint ahogy Komlovszki magyarázza (mondja BENE 2019, 344.).

⁴⁶ Révay Péter kapcsán Tóth Gergely is a két – filozófiai és vallási (ha nem is teológiai) – szempont keveredéséről beszél: TÓTH 2014. Más tanulságos szempont az, amit Merényi Varga László vetett fel Thordai János Epiktétosz fordításának kapcsán (sztoicizmus – keresztény újsztoicizmus): MERÉNYI VARGA 1973.

⁴⁷ Összefoglalóan lásd ZÁSZKALICZKY 2019, 80–84.

⁴⁸ SZÉKELY 1982. Székely Júlia ezzel a közleménnyel felhívja a figyelmet arra, hogy egy-egy értelmiségi közösségre – mint a trencsényi „költői kör” – filológiai ki nem mutatható módon is hatott a korszak, így a neosztoicizmus is. Lényegében hasonló jelenséget mutat ki Filiczki János versei kapcsán Molnár Dávid (MOLNÁR 2024). Ahogy az egyes nagyobb egyéniségek hatásával országon belül is számolni kell, mint például Rimay János és Thordai János esetében (ZENTAI 1973).

⁴⁹ STOLL – PIRNÁT – KLANICZAY – KOVÁCS – KOMLOVSZKI, kiad., FORGÁCH 1970; KOVÁCS 1975.

⁵⁰ RMKT XVII/1.

⁵¹ BOCATIUS – CSONKA 1990.

⁵² A terjedelmes szakirodalomból két tanulmányt említek, ezek jegyzetei összefoglalják a megelőző tételeket: ÁCS 2024; LACZHÁZI 2024.

⁵³ TESZELSZKY 2007; Tóth 2014.

⁵⁴ WITTMAN 1957, 54., 59–63., 65.; HARGITTAY 2001, 107–110.

⁵⁵ LASKAI – TARNÓC 1970.

Prágai András,⁵⁶ Borsos Tamás.⁵⁷ Ma már egyre többet beszélünk az évszázadokon átnyúló aktív befogadástörténetéről is.⁵⁸ A kérdés az, hogy a kortársak, a 17. század közepén, vagy éppen a 18. század folyamán is így gondolták-e? Egy nem kellően értékelt kéziratgyűjtemény mindenestre erre utal. Nem tudjuk, először mikor állították össze. Már a Kátai Mihály epitáfiumnak kritikai kiadásán munkálkodók is felhívták a figyelmet arra, hogy négy kéziratot ismernek⁵⁹ azonos tartalommal: id. Bethlen István levelei Ecsed várából, Bocskai István (1557–1606) végrendelete, Kátai Mihály (†1606) epitáfiuma, Kemény János (1607–1662) önéletírásának egy részlete. Ugyanezzel a tartalommal további kettő kötetet találtam.⁶⁰ Miért ezeket a szövegeket másolták egy kötetbe, és másolták, ha nem gondolták volna id. Bethlen Istvánt is „*ex horto Lipsii*”, vagyis Pallas magyar ivadékanak? A kései művelődéstörténész még egy sejtést fogalmazhat meg, mely szerint az ecsedi udvar, ahogy Ecsedi Báthori István idején,⁶¹ úgy két generáció múlva is egy újsztoikus értelmiségi kört felkaroló művelődésszervező intézménnyé tudott válni,⁶² kapcsolatai pedig a városok irányában is működhetek (Balthasar Frisowitz, Madarász György).

IRODALOMJEGYZÉK

ÁCS 2007

ÁCS Pál: Lipsius hatása. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon, Középkor és kora újkor*. VII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 2007, 34–39.

ÁCS 2024

ÁCS Pál: „*Ki magáé lehet, az ne legyen másé*”, Rimay és Seneca. In: *Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéből*. Szerk. Bene Sándor. Budapest, 2024, 179–198.

BARLAY 1981

BARLAY, Ödön Szabolcs: Thomas Seget's (from Edinborough) Middle European Connections in Reflection of Cod. Vat. Lat. 9385. *Magyar Könyvszemle*, 97 (1981), 204–220.

BENE 2019

BENE Sándor: *Szinkretisták és szamaritánusok: Címszavak a kora újkori magyar politikai szótárból*, in *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*. Szerk. Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton. Budapest, 2019, 223–284.

⁵⁶ KOMLOVSZKI 1966.

⁵⁷ SOMI 1973.

⁵⁸ SMRCZ 2024; VÁSÁRHELYI 2024.

⁵⁹ RMKT XVII/1, 621–622.

⁶⁰ Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, Kézirattár, MS 147.; Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár, Kt. 4055.

⁶¹ Vö. ERDEI – KEVEHÁZI, 1984; KLANICZAY 1985; VADÁSZ 2002.

⁶² Id. Bethlen István leszármazottai kapcsolatrendszeréről, az általa kialakított udvartartások szervező erejéről lásd VISKOLCZ 2025.

BENE 2024

BENE Sándor (szerk.): *Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéből*. Budapest, 2024.

BOCATIUS – CSONKA 1990

BOCATIUS, Ioannes: *Paraphrasis elegiaca epistolae Justi Lipsii, Ad ... Michaelem Forgach*, in *Ioannes Bocatius opera quae extant omnia, Poetica*. Vol. 1–2., ed. CSONKA, Franciscus. Budapest, 1990 (Bibliotheca scriptorum Medii recentisque Aevorum, series nova, tom. XII/1–2.), Nr. 531., 496–497.

ERDEI – KEVEHÁZI 1984

ERDEI Klára – KEVEHÁZI Katalin (sajtó alá rend.): *Ecsedi Báthory István meditációi*. Budapest–Szeged, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 8.)

FUTÓ 1978

FUTÓ György: Ismeretlen prédikációk Báthory Gábor teste felett. In: *Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar irodalomban*. Szerk. Bitskey István – Gomba Szabolcsné – Varga Pál. Debrecen, 1978, 66–73.

GATTEI 2013

GATTEI, Stefano: The Wandering Scot: Thomas Seget's album amicorum. *Nuncius*, 28 (2013), 345–363. <https://doi.org/10.1163/18253911-02802026>

GÖMÖRI 1989

Gömöri György: *Emlékkönyvi bejegyzések*. Ráday Gyűjtemény Évkönyve, VI (1989), 205–207.

HANGAY 1987

HANGAY Zoltán: *Erdély választott fejedelme, Rákóczi Zsigmond*. Budapest, 1987. (Korok és emberek)

HARGITTAY 1996

HARGITTAY Emil: *Justus Lipsius és Laskai János*. In: *Tarnai Andor-emlékkönyv*. Szerk. Kecskeméti Gábor, munkatársak Hargittay Emil, Thimár Attila. Budapest, 1996 (Historia litteraria, 2.), 117–126.

HARGITTAY 2001

HARGITTAY Emil: *Gloria, fama, literatura, Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*. Budapest, 2001. (Historia Litteraria, 10.)

HELTAI 1982

HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980, Budapest, 1982, 243–347.

HODOR 1837

HODOR Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése*. Kolozsvár, 1837.

KÁRMÁN 2014

KÁRMÁN Gábor: Kézcsók a pasának? Erdélyi követek Budán. *Történelmi Szemle*, 56 (2014), 639–662.

KÁRMÁN 2017

KÁRMÁN Gábor: Madarász György, Eperjes politikai látnoka. In: Tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapjára. Szerk. Horváth Zita. Miskolc, 2017, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, Tomus XXI, Fasc. 2, 214–235.

KÁRMÁN 2021

KÁRMÁN Gábor: Johann Heinrich Bisterfeld és az erdélyi külpolitika, 1638–1643. *Századok*, 155(2021), 465–515.

KESERŰ 1968

Keserű Bálint: Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Acta Universitatis Szegediensis*, VIII (1968), 3–16.

KESERŰ 2023

KESERŰ Bálint: *Újfalvi Imre és a későhumanista ellenzék, Keserű Bálint tanulmányai*. Szerk. Herner János. Szeged, 2023. (Peregrinatio Hungarorum, 10.)

KLANICZAY 1985

KLANICZAY Tibor: *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén)*. In: Klaniczay Tibor: *Pallas magyar ivadékai*. Budapest, 1985, 104–123.

KLANICZAY 1987A

KLANICZAY Tibor: A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius. *Világosság*, 28(1987), nr. 6, 356–362.

KLANICZAY 1987

KLANICZAY, Tibor: *Die politische Philosophie des Manierismus: Paruta und Lipsius*. In: *Das Ende der Renaissance: Europäische Kultur um 1600*. Hrsg. von August BUCK – Tibor KLANICZAY – Wiesbaden, HARRASSOWITZ 1987 (Wolfenbütteler Anhandlungen zur Renaissanceforschung, 6.), 23–35.

KLANICZAY 2001

KLANICZAY Tibor: Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása. In: Klaniczay Tibor: *Stílus, nemzet és civilizáció*. Vál., szerk., Klaniczay Gábor – Kőszeghy Péter. Budapest, 2001 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 4.), 236–250.

KOMLOVSZKI 1966

KOMLOVSZKI Tibor: Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 70 (1966), 85–105.

KOVÁCS 1975

KOVÁCS Sándor Iván: *Justus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom*. In: Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába, tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest, 1975, 72–79.

KRUPPA – MONOK 2009

KRUPPA Tamás – MONOK István: Bornemisza Ferenc és Cseffei László követjárása az európai udvarokban a pozsonyi békekötés után (1627–1628). *Lymbus, Magyarságtudományi forrásközlemények*, 7 (2009), 7–14.

LACZHÁZI 2024

LACHÁZI Gyula: Neosztoicizmus és férfiasság Rimay János költészetében. In: *Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéből*. Szerk. Bene Sándor. Budapest, 2024, 199–214.

LASKAI – TARNÓC 1970

LASKAI János *válogatott művei, Magyar Iustus Lipsius*. Sajtó alá rend., bev., jegyz. TARNÓC Márton. Budapest, 1970 (Régi magyar prózai emlékek, 2.).

LUKINICH 1910

LUKINICH Imre: *Bethlen István támadása 1636-ban*. Budapest, 1910.

LUKINICH 1911A

Lukinich Imre: Bethlen Péter iskoláztatásához. *Történelmi Tár*, 49 (1911), 305–310.

LUKINICH 1911

LUKINICH Imre: Adatok Bethlen Péter külföldi iskoláztatásához. *Századok*, XLV (1911), 716–718.

LUKINICH 1926

LUKINICH Imre: A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása. In: *Nagyenyedi album*. Szerk. Lukinich Imre. Budapest: Nagyenyedi Diákok Egyesülete, 79–100.

MERÉNYI VARGA 1973

MERÉNYI VARGA László: Thordai János Epiktétosz-fordításának stíluskérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XIII (1973), 99–109.

MOLNÁR 2024

„Élni kezdegetni bolondok’ szokása”, Filiczki János sztoikus intelmeiről. In: *Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéből*. Szerk. Bene Sándor. Budapest, 2024, 215–231.

MONOK 1989A

MONOK István: Újabb adatok id. Bethlen István patrónusi tevékenységéhez. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VI (1989), 208–209.

MONOK 1989

MONOK István: Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez, I, Idősb Bethlen István levelei 1625–1628. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VI (1989), 193–205.

MONOK 2009

István MONOK: *Quelle distance entre la Transylvanie et l'Angleterre? Les ambassadeurs de Gábor Bethlen dans les cours européennes après la paix de Presbourg*, in *Relazioni internazionali e diplomazia nell'Europa Centro-Orientale, tra età moderna e contemporanea*. Atti del Colloquio Internazionale (Attigliano 4–6 dicembre 2008), a cura di Gaetano Platania. Viterbo, 2009, Sette città. 53–66.

MONOK 2018

MONOK, István: Peregrinatio academica, vel legatio diplomatica, Zahraničná cesta Petra Bethlena v rokoch 1627–1629. *Historické Štúdie*, 52 (2018), 57–64.

MONOK – NÉMETH – VARGA 1994

Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források. Sajtó alá rend. MONOK István – NÉMETH Noémi – VARGA András. Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.).

PAPY 2006

PAPY, Jan: *Justus Lipsius in Hungary: exchange of a humanist intellectual and educational programme*, in *Hercules Latinus, Acta colloquiorum minorum anno MMIV Aquis Sextiis, sequenti autem anno Debrecini causa praeparandi grandis eius XIII conventus habitorem, quem Societatis Internationalis Studiis Neolatinis Provehendis diebus 6–13 m. Aug. a. MMVI in Hungariae finibus instituet*. Ediderunt Ladislaus Havas – Emericus Tegyei. Debrecini, KLTE BTK, 2006, 171–179.

RADVÁNSZKY 1879–1895

RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I–III. kötet. Budapest: Hornyánszky, 1879–1895 (reprint és kiegészítések: Budapest, 1986.).

RMKT XVII/1

A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. Sajtó alá rend. Bisztray Gyula – Stoll Béla – Klaniczay Tibor. Budapest, 1959 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 1.).

RMNy.

Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1473–1600. BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla – KÄFER István – KELECSÉNYI Ákos munkája, Budapest, 1971; *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1601–1635*, BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla munkája, FAZAKAS József – HELTAI János – KELECSÉNYI Ákos – VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével. Budapest, 1983; *Régi Magyarországi Nyomtatványok*

(RMNy) – *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1636–1655*. HELTAI János – HOLL Béla – PAVERCSIK Ilona – P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, DÖRNYEI Sándor – V. ECSÉDY Judit – KÄFER István közreműködésével, Budapest, 2000; *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1656–1670*. HELTAI János – PAVERCSIK Ilona – PERGER Péter – P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, V. ECSÉDY Judit – KÄFER István közreműködésével. Budapest, 2012; *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1671–1685*. HELTAI János – KOVÁCS Eszter – P. VÁSÁRHELYI Judit – PERGER Péter – SZVORÉNYI Róbert – TÓTH Anna Judit – V. ECSÉDY Judit, munkája, Budapest, 2023.

SMRCZ 2024

SMRCZ Ádám: Lipsius magyar fordításainak eltérő szemléletmódjai: Laskai János és Egyházas-Boda József. In: *Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéből*. Szerk. Bene Sándor. Budapest, 2024, 240–255.

SOMI 1973

SOMI Éva: *Az újsztoicizmus (Lipsius) hatásának nyomai Borsos Tamás naplóiban*. Szeged, 1973 (Irodalomtörténeti dolgozatok, 100.).

STOLL – PIRNÁT – KLANICZAY – KOVÁCS – KOMLOVSZKI 1970

Forgách Mihály–Justus Lipsius levélváltása. Sajtó alá rend. STOLL Béla, latinból ford. PIRNÁT Antal, bev., szerk. KLANICZAY Tibor, jegyzetek V. KOVÁCS Sándor, életrajz KOMLOVSZKI Tibor. Budapest, 1970.

SZÉKELY 1982

SZÉKELY Júlia: Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86 (1982), 649–652.

SZILÁGYI 1856

SZILÁGYI Sándor: I. Rákóczy György s Bethlen István versenygése. *Új Magyar Muzeum*, VI (1856), V. füzet, 233–250.

SZILÁGYI 1866

SZILÁGYI Sándor: *Erdélyország története tekintettel mivelődésére*. 1–2. kötet. Pest, 1866.

TESZELSZKY 2007

TESZELSZKY, Kees: Révay Péter és Justus Lipsius eszméi a történelemről és a nemzeti identitásról, in *Humanizmus, religio, identitástudat, Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Szerk. BITSKEY István – FAZAKAS Gergely Tamás. Debrecen, 2007, 106–111.

TÓTH 2014

TÓTH Gergely: *Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben, Révay Péter Monarchiája*, in *Clio inter arma, Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. TÓTH Gergely. Budapest, 2014 (Monumenta Hungariae historia, Dissertationes – Magyar történelmi emlékek, Értekezések), 117–146.

TRÓCSÁNYI 1980

Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata*. Budapest, 1980.

VADÁSZ 2002

Ecsedi Báthory István végrendelete, 1603. Bev. VADÁSZ Veronika. Szeged, 2002 (Fiatal filológusok füzetek, korai újkor, 1.).

VARGHA 1942

VARGHA Anna: *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Budapest: 1942 (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 7.).

VÁSÁRHELYI 1991

P. VÁSÁRHELYI Judit: Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei. *Lymbus, Művelődéstörténeti Tár*, Szeged, 3 (1991), 99–172.

VÁSÁRHELYI 2024

P. VÁSÁRHELYI Judit: Értekezés a legfőbb jóról – Discursus theologicus, ethicus et historicus de Summo Bono (1598–1777). In: *Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéből*. Szerk. Bene Sándor. Budapest, 2024, 134–149.

VISKOLCZ 2025

Viskolcz Noémi: *Egy elfeledett erdélyi fejedelemszöny: Bethlen Druzianna (1618–1670)*. In: *A nő a társadalomban*. Szerk. V. Balogh Judit. Eger, 2025, 35–47.

WITTMAN 1957

WITTMAN Tibor: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz: J. Lipsius. *Filológiai Közlöny*, 3 (1957), 53–66.

WIX–VÁSÁRHELYI 2008

WIX Györgyné: *Régi magyarországi szerzők, I. A kezdetektől 1700-ig (RMSz)*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, munkatárs KIS Elemérné, KOVÁCS Zsuzsanna, Budapest, 2008.

ZÁSZKALICZKY 2019

ZÁSZKALICZKY Márton: A Bocskai-felkelés politikai nyelvei: Vázlat. In: *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*. Szerk. KÁRMÁN Gábor – ZÁSZKALICZKY Márton. Budapest, 2019, 11–84.

ZENTAI 1973

ZENTAI Mária: Rímhatás Thordai János esetében. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XIII (1973), 111–122.